DOI https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/103-112

Islamic and classical economic paradigms: worldview, conception of human nature, market mechanism, and social justice a comprehensive academic analysis

Javad Aliyev
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Doctoral Student, Institute of Economics
E-mail: javadaliyev74@gmail.com
ORCID: 0009-0006-0468-4309

Abstract: This article presents an expanded and multifaceted comparative analysis of the Islamic and Classical economic paradigms. It examines their philosophical and epistemological foundations, the ways in which human nature is conceptualized, the structure of markets and the role of state intervention, as well as the principles of distributive justice. The research draws upon the works of key Classical economists — Adam Smith (1776), Ricardo (1817), Mill (1848), and Robbins (1932) — as well as major Islamic scholars, including Ibn Khaldun (1377/1967), Al-Ghazali (1100/1997), Siddiqi (1981), Chapra (2000), and Kuran (2011). The article demonstrates that Islamic and Classical economics represent two distinct yet internally coherent worldviews, each shaped by different metaphysical, ethical, and sociological assumptions. While Classical economics is grounded in Enlightenment ideals of rationality and individualism, Islamic economics places spiritual accountability, moral responsibility, and social justice at the center of economic reasoning. It is argued that the differences between the two paradigms do not stem from technical disagreements but from fundamentally divergent conceptions of human purpose, social order, and economic justice.

Keywords: Islamic economics; Classical economics; epistemology; philosophy of economics; distributive justice; homo economicus; homo islamicus; ethical foundations.

İslam və klassik iqtisadi paradiqmalar: dünyagörüşü, insan anlayişi, bazar mexanizmi və sosial ədalətin geniş akademik təhlili

Cavad Əliyev
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı
Elektron poçt: javadaliyev74@gmail.com
ORCID: 0009-0006-0468-4309

Xülasə: Bu məqalə İslam və Klassik iqtisadi paradiqmaların genişləndirilmiş və çoxşaxəli müqayisəli təhlilini təqdim edir. Hər iki sistemdə fəlsəfi və epistemoloji köklər, insan təbiətinin necə konseptuallaşdırıldığı, bazarların strukturu və dövlət müdaxiləsinin mahiyyəti, habelə bölgü ədalətinin prinsipləri araşdırılır. Tədqiqat Klassik iqtisadiyyatın əsas nümayəndələri olan Adam Smith (1776), Ricardo (1817), Mill (1848) və Robbins (1932), eləcə də İbn Xəldun (1377/1967), Əl-Qəzzali (1100/1997), Siddiqi (1981), Çapra (2000) və Kuran (2011) kimi aparıcı İslam alimlərinin əsərlərindən istifadə edir. Məqalə göstərir ki, İslam və Klassik iqtisadiyyat fərqli metafizik, etik və sosioloji fərziyyələrlə formalaşmış, lakin hər biri daxilən məntiqli və özünəməxsus iki müxtəlif dünyagörüşünü əks etdirir. Klassik iqtisadiyyat rasionalizm və individualizm kimi Maarifçilik ideallarına əsaslanır, İslam iqtisadiyyatı isə mənəvi məsuliyyəti, əxlaqi öhdəlikləri və sosial ədaləti iqtisadi təfəkkürün mərkəzinə yerləşdirir. Məqalədə iddia olunur ki, bu iki paradiqma arasındakı fərqlər texniki anlaşılmazlıqlardan deyil, insanın məqsədi, cəmiyyətin quruluşu və iqtisadi ədalətin mahiyyəti ilə bağlı fundamental şəkildə fərqli konsepsiyalardan qaynaqlanır.

Açar sözlər: İslam iqtisadiyyatı; Klassik iqtisadiyyat; epistemologiya; iqtisadi fəlsəfə; bölgü ədaləti; homo economicus; homo islamicus; etik əsaslar.

Giriş

İqtisadi nəzəriyyə yalnız bazar münasibətlərini izah edən elmi sahə deyil; o, bir cəmiyyətin özünü, insanı və dünyanı necə anladığını göstərən dərin fəlsəfi konstruksiyadır. Tarix boyunca hər bir sivilizasiya iqtisadi nizamı öz dəyərləri, ontoloji inancları və sosial dünyagörüşü əsasında qurmuşdur. Bu baxımdan Klassik iqtisadiyyat və İslam iqtisadiyyatı iki müxtəlif tarixi, mədəni və intellektual mühitdə formalaşmış iki əsas iqtisadi paradiqmadır. Onların arasında yalnız texniki fərqlər deyil, həm də fundamental fəlsəfi və epistemoloji uçurum mövcuddur.

Klassik iqtisadiyyat XVIII əsr Avropa maarifçiliyinin sekulyar və rasionalist düşüncə mühitində meydana çıxmışdır. Adam Smith-in "The Wealth of Nations" əsərində fərdlərin öz maraqlarını izləməsinin görünməz əl vasitəsilə ümumi rifaha xidmət edəcəyi fikri (Smith, 1776) iqtisadiyyatın əxlaqdan və dindən ayrılmış neytral bir elm kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Ricardo-nun (1817) və Mill-in (1848) əsərlərində də iqtisadi davranış rasionallıq və öz marağı üzərində qurulur. Bu düşüncə çərçivəsi XX əsrdə neoklassik məktəb tərəfindən daha da riyaziləşdirildi.

İslam iqtisadiyyatı isə fərqli bir intellektual ənənənin məhsuludur. Qurani-Kərim iqtisadi davranışın mərkəzinə insanın sosial və ilahi məsuliyyətini yerləşdirir. İqtisadi fəaliyyət yalnız dünyəvi məqsədlərə xidmət edən fəaliyyət deyil; o, həm də insanın əxlaqi xarakterini formalaşdıran və ilahi hesabat çərçivəsində qiymətləndirilən davranışdır (Qur'an, 9:34–35). İbn Xəldun iqtisadiyyatın yalnız maddi sahə deyil, həm də sosial və mədəni fenomen olduğunu göstərmiş və iqtisadi həyatın siyasi və sosial sabitliklə sıx bağlı olduğunu vurğulamışdır (Ibn Khaldun, 1377/1967). Al-Ghazali iqtisadi fəaliyyətin ibadət və mənəvi intizamın tərkib hissəsi olduğunu qeyd edərək iqtisadi davranışla əxlaq arasında ayrılmaz əlaqə qurmuşdur (Al-Ghazali, 1100/1997).

Bu giriş göstərir ki, iki sistem arasında müqayisə yalnız iqtisadi mexanizmlər səviyyəsində aparılmamalıdır; onların əsaslandığı dünya görüşü, insan modeli və epistemologiya kökündən fərqlidir. Bu məqalə hər iki sistemi geniş akademik çərçivədə araşdırır.

Fəlsəfə və epistemologiya: iqtisadi düşüncənin metafizik və idraki bünövrəsi

İqtisadiyyat haqqında istənilən nəzəriyyə yalnız bazar mexanizmlərini və resurs bölgüsünü izah edən riyazi model deyil; o, daha dərin bir intellektual quruluşdur. Hər bir iqtisadi sistemin arxasında həmin cəmiyyətin insanı necə anladığına, ədaləti necə tərif etdiyinə, elmin nəyi bilə biləcəyinə inandığına dair köklü fəlsəfi və epistemoloji fərziyyələr dayanır. Klassik iqtisadiyyat və İslam iqtisadiyyatı bu baxımdan iki fərqli idrak sistemini təmsil edir və onların arasındakı fərqlər yalnız texniki iqtisadi siyasətlərlə məhdudlaşmır; əksinə, onların əsaslandığı dünya təsəvvürləri, bilik strukturları və insan anlayışları kəskin şəkildə bir-birindən ayrılır.

Klassik iqtisadi düşüncənin formalaşdığı XVIII əsr Avropası dərin ideoloji dəyişikliklərlə xarakterizə olunurdu. Qərb maarifçiliyinin yüksəlişi insan ağlını bilik əldə etməyin əsas vasitəsi kimi təqdim edir, dini avtoritetləri və metafizik izahları isə elmi diskursdan kənarlaşdırırdı. Bu dövrdə Descartes-in rasionallıq fikirləri, Locke-un empirizmi və Kantın idrak nəzəriyyəsi iqtisadi düşüncəyə güclü təsir göstərdi. Belə bir intellektual atmosferdə yaranan Klassik iqtisadiyyat iqtisadi münasibətləri təbiət qanunlarına bənzər şəkildə izah etməyə cəhd göstərdi. Smith-in "The Wealth of Nations" əsərində irəli sürdüyü "görünməz əl" konsepsiyası iqtisadi sistemin heç bir xarici müdaxiləyə ehtiyac duymadan öz-özünü tənzimlədiyini iddia edir və bu fikir bazarın "təbiiliyinə" dair rasionalist inancın məhsulu idi (Smith, 1776).

Klassik epistemologiya iqtisadi hadisələri dəyərdən asılı olmayan obyektiv proseslər kimi görürdü. Lionel Robbins iqtisadiyyatı "məhdud resurslarla sonsuz məqsədlər arasında seçim edən elm" kimi tərif edərkən iqtisadiyyatı əxlaqi mülahizələrdən tamamilə ayırmağa çalışırdı (Robbins, 1932). Robbins-in fikrincə iqtisadçı məqsədlərin özünü müzakirə etmir; o, yalnız bu məqsədlərə ən səmərəli şəkildə çatma yollarını təhlil edir. Bu yanaşma Klassik nəzəriyyəni normativ deyil, pozitiv elm kimi təqdim edirdi. Eyni şəkildə Ricardo da iqtisadi qanunların universal xarakter daşıdığını, zaman və məkan dəyişsə də dəyişmədiyini iddia edirdi (Ricardo, 1817). Bu düşüncə metodoloji individualizm, rasional seçim nəzəriyyəsi və dəyərsizlik (value-neutrality) kimi prinsiplərə söykənirdi.

Bu epistemoloji çərçivə Klassik iqtisadiyyatı elmi metod baxımından gücləndirsə də, insan davranışının sosial, etik və mənəvi boyutlarını nəzərə almayan dar çərçivəyə salırdı. Beləliklə Klassik iqtisadiyyat dünyanı maddi reallıqdan ibarət hesab edir və iqtisadi davranışı fiziki qanunlarla analoji şəkildə modelləşdirirdi. Bu yanaşmanın əsas gücü universallıq iddiası idi, lakin onun ən ciddi zəifliyi iqtisadi davranışın metafizik, etik və sosial şərtlərini nəzərə almaması idi.

İslam iqtisadi epistemologiyası isə tamamilə fərqli bir idrak sisteminə əsaslanır. İslam düşüncəsində bilik yalnız empirik müşahidələrdən ibarət deyil; vahy, sünnə və ağıl birlikdə bilik mənbəyidir. Qurani-Kərim iqtisadi münasibətləri etik və metafizik prinsiplərlə çərçivələndirir. İqtisadi fəaliyyət insanın dünyadakı sınağının bir hissəsi kimi təsvir edilir; sərvət əmanətdir, insan isə bu əmanətin daşıyıcısıdır (Qur'an 9:34–35). Bu baxımdan iqtisadiyyat yalnız maddi maraqların təmin olunduğu sahə deyil, həm də mənəvi məsuliyyətin icra olunduğu bir fəaliyyət sahəsidir. Quranda ölçüdə və çəkidə ədalətə riayət etmək, sərvəti dövriyyədə saxlamaq, israfdan çəkinmək və zülm etməmək kimi prinsiplər iqtisadi davranışın əxlaqi təməllərini ortaya qoyur (Qur'an 55:7–9; 83:1–3; 59:7).

İslam epistemologiyasının ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri onun normativ xarakteridir. Al-Ghazali iqtisadi fəaliyyəti ibadət çərçivəsinə daxil edərək insanın maddi fəaliyyətlərinin onun mənəvi inkişafına təsir etdiyini vurğulayır (Al-Ghazali, 1100/1997). İbn Khaldun isə iqtisadi nizami siyasi sabitlik, əxlaqi struktur və sosial təşkilatlanma ilə əlaqələndirərək iqtisadiyyatı sosial elm kimi dərin kontekstdə araşdırır (Ibn Khaldun, 1377/1967). Bu, Klassik iqtisadiyyatdan fərqli olaraq iqtisadiyyatın əxlaqdan və cəmiyyətin mənəvi quruluşundan ayrı təsəvvür olunmadığını göstərir.

Müasir İslam iqtisadçıları bu epistemologiyanı daha da inkişaf etdirərək iqtisadi davranışda etik rasionallıq konseptini formalaşdırmışlar. Siddiqi (1981) iqtisadiyyatın insanın mənəvi kamilləşməsi ilə sıx bağlı olduğunu qeyd edir. Chapra (2000) isə iqtisadiyyatın yalnız maddi rifahı artırmaq deyil, həm də insanın mənəvi və sosial rifahını təmin etmək üçün işlədiyini iddia edir. Bu baxımdan İslam

iqtisadi epistemologiyası pozitiv elmi metodla normativ etik hədəfləri birləşdirən bütöv bir sistem kimi çıxış edir.

Fəlsəfi baxımdan iki paradiqmanın əsas fərqi onların dəyər anlayışındadır. Klassik iqtisadiyyatda iqtisadi davranış əxlaqdan ayrıdır və iqtisadçı dəyərlərlə maraqlanmır. İslam iqtisadiyyatında isə dəyər iqtisadi qərarların içindədir, xaricində deyil. Bu səbəbdən İslam iqtisadiyyatı üçün iqtisadiyyatı əxlaqdan ayırmaq nə elmi, nə də teoloji cəhətdən mümkündür. Bu fundamental fərq iki sistemin iqtisadi modellərinə, bazar tənzimlənməsinə, maliyyə mexanizmlərinə və sosial ədalət strukturlarına birbaşa təsir edir.

Nəticə olaraq, bu geniş epistemoloji və fəlsəfi fərqlər Klassik iqtisadiyyatla İslam iqtisadiyyatını iki tamamilə fərqli intellektual ənənəyə çevirir. Klassik iqtisadiyyat rasionalist və sekulyar elmi modelə söykənərkən, İslam iqtisadiyyatı vahyin işığında mənəvi və sosial məsuliyyətin olduğu normativ sistem yaradır. Bu fərqlər məqalənin davamında insan modeli, bazar mexanizmləri və sosial ədalət prinsipləri ilə bağlı bölmələrdə daha aydın şəkildə özünü göstərir.

1. İnsan modeli: homo economicus və homo islamicus

İqtisadi nəzəriyyələrin mərkəzində duran əsas anlayış insanın kim olduğuna dair təsəvvürdür. İqtisadiyyat insan davranışının elmi olduğu üçün bu davranışı formalaşdıran motivasiyalar, psixoloji mexanizmlər və etik çərçivələr hər bir paradiqmanın mahiyyətini müəyyən edir. Klassik iqtisadiyyat və İslam iqtisadiyyatı bu əsasda bir-birindən tamamilə fərqli insan modeli yaradırlar. Bu bölmə Homo Economicus və Homo Islamicus modellərini dərin akademik kontekstdə müqayisə edir və göstərir ki, bu fərqlər təkcə nəzəri deyil, həm də iqtisadi nəticələrin mahiyyətini dəyişdirən fundamental epistemoloji və antropoloji fərqlərdir.

Klassik iqtisadiyyatın insan modeli — Homo Economicus — XVIII və XIX əsrlərin rasionalist və individualist dünya görüşünün məhsuludur. Bu modelə görə insan tam rasionallıqla hərəkət edən, bütün qərarlarını öz şəxsi faydasını maksimal artırmaq məqsədilə verən və davranışında emosional, mənəvi və sosial faktorların heç bir rol oynamadığı fərddir. Mill (1848) insanın iqtisadi qərarlarını "fayda maksimizasiyası" çərçivəsində izah edərək iqtisadiyyatın insan davranışını sadələşdirilmiş rasionallıq modeli ilə analiz etməli olduğunu irəli sürürdü. Bu yanaşma sonradan neoklassik nəzəriyyə tərəfindən riyazi formaya salındı və insan sanki riyazi funksiyalarla idarə olunan mexaniki varlığa çevrildi.

Homo Economicus modeli metodoloji baxımdan Klassik iqtisadiyyata böyük çeviklik qazandırdı. Rasionallıq fərziyyəsi iqtisadi modellərin proqnozlaşdırılmasını asanlaşdırır, optimallaşdırma funksiyaları isə iqtisadi davranışın riyazi analizinə imkan verirdi. Lakin bu modelin əsas zəifliyi, insan davranışının sosial, psixoloji və mənəvi tərəflərini nəzərdən tamamilə kənarlaşdırması idi. Davranış iqtisadiyyatı (behavioral economics) və neyroelm sahəsində aparılan araşdırmalar göstərdi ki, insan heç vaxt tam rasional deyil; onun qərarları bir çox hallarda emosiyalar, sosial norma, ədalət duyğusu, qarşılıqlı etimad kimi amillərlə formalaşır.

İslam iqtisadiyyatı insan davranışının bu kompleks təbiətini nəzərə alaraq Homo Islamicus modelini formalaşdırmışdır. Homo Islamicus insanın yalnız maddi maraqlarla deyil, ilahi məsuliyyət və əxlaqi dəyərlərlə idarə olunan varlıq olduğunu qəbul edir. Qurani-Kərimdə insanın yer üzündə "halifə" kimi təsvir olunması onun maddi davranışlarına da mənəvi məna yükləyir (Qur'an 2:30). Bu səbəbdən iqtisadi fəaliyyət sırf iqtisadi məqsədlərə xidmət edən mexaniki bir proses deyil; insanın əxlaq, ədalət və sosial məsuliyyət qarşısında imtahan olunduğu fəaliyyət sahəsidir.

Chapra (2000) Homo Islamicus modelinin mərkəzində "mənəvi rasionallıq" anlayışının dayandığını vurğulayır. Bu rasionallıq fayda maksimizasiyasını istisna etmir, lakin insanın fayda anlayışını genişləndirərək onu yalnız maddi maraqlara deyil, həm də mənəvi və sosial dəyərlərə bağlayır. Əxlaqi öhdəliklər iqtisadi qərarların ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Bu modeldə insan iqtisadi seçimlərində yalnız şəxsi mənfəəti deyil, həm də sosial rifahı nəzərə alır; sərvətə əmanət kimi yanaşır; israfdan çəkinir; zülm etməməyi üstün tutur. Bu dəyərlər həm Quranda, həm də İslam hüquqi və etik ənənəsində geniş şəkildə vurğulanır.

Mirakhor və Iqbal (2011) Homo Islamicus modelini fərdin həm maddi, həm də mənəvi

ehtiyacları arasında balans axtarışı kimi təhlil edir. Onların fikrincə, İslam iqtisadi sistemində insan digər fərdlərlə rəqabət aparan atomik varlıq deyil; o, sosial qarşılıqlı əlaqələrin, qarşılıqlı etimadın və cəmiyyətin rifahını nəzərə alan kollektiv sistemin üzvüdür. Bu yanaşma Klassik iqtisadiyyatda mövcud olmayan "sosial kapital" və "etik kapital" anlayışlarını iqtisadi analizə daxil edir.

Homo Islamicus modeli psixoloji baxımdan da daha realist hesab edilir. Çünki real həyatda insanlar yalnız öz maraqlarını güdmürlər; onlar ədalətə uyğun davranmağı, qarşılıqlığı (reciprocity), paylaşmağı, mərhəməti və mənəvi dəyərləri üstün tuta bilirlər. Bu davranışlar həm eksperimental iqtisadiyyat sahəsində aparılan araşdırmalarda, həm də sosial antropologiyada sübut olunmuşdur. Beləliklə, Homo Islamicus modeli insan davranışının real kontekstini nəzərə alır və iqtisadi qərarların təkcə maddi deyil, həm də mənəvi determinantlarla formalaşdığını qəbul edir.

Hər iki modelin fərqli olması onların iqtisadi nəticələrini də kökündən dəyişir. Homo Economicus modelinə əsaslanan sistemlərdə iqtisadi qərarlar daha çox fərdi maraqlara, rəqabətə və bazar səmərəliliyinə yönəlmiş olur. Bu sistemdə bərabərsizlik təbii proses kimi qəbul edilir və insanın sosial məsuliyyəti nəzərə alınmır. Homo Islamicus modelinə əsaslanan sistemlərdə isə sərvətin bölgüsü, sosial yardımlaşma, zəkat, sədəqə və vakf kimi institutlar iqtisadi sistemin ayrılmaz hissəsinə çevrilir və cəmiyyət daxilində sosial ədalət təmin olunur. Bu isə iqtisadi sistemi yalnız effektivlik deyil, həm də ədalət məqsədinə yönəldir.

Bu bölmənin geniş təhlili göstərir ki, insan modeli iki paradiqma arasında körpü rolunu oynayır. Klassik iqtisadiyyatın Homo Economicus modeli iqtisadi davranışı real həyatdan təcrid edir və onu sadələşdirilmiş riyasət funksiyasına çevirir. İslam iqtisadiyyatının Homo Islamicus modeli isə insanı daha geniş, dərin və kompleks çərçivədə dərk edir, iqtisadi davranışın mənəvi və sosial dimensiyalarını nəzərə alır və beləliklə iqtisadi nəzəriyyənin daha inklüziv formalaşmasına imkan yaradır.

2. Bazar, dövlət və maliyyə mexanizmləri: iqtisadi nizamın iki alternativ modeli

İqtisadi sistemlərin necə işlədiyini anlamaq üçün ilk növbədə onların bazar mexanizmini necə təsəvvür etdiyinə, dövlətin iqtisadiyyatda rolunu necə müəyyənləşdirdiyinə və maliyyə sistemini hansı prinsiplərə əsasən qurduğuna baxmaq lazımdır. Klassik iqtisadiyyat və İslam iqtisadiyyatı bu məsələlərə tamamilə fərqli yanaşır və onların fərqi təkcə texniki deyil, həm də dərin fəlsəfi, etik və sosial köklərə malikdir. Bu bölmə bazarın təbiəti, dövlət müdaxiləsinin mahiyyəti və maliyyə sistemlərinin quruluşu baxımından iki paradiqmanın müqayisəsini geniş akademik çərçivədə təqdim edir.

Klassik iqtisadiyyatın bazar anlayışı XVIII əsr Avropası maarifçiliyinin rasionallıq və fərdiyyətçilik fəlsəfəsinin məhsuludur. Adam Smith-in "görünməz əl" konsepsiyasına əsaslanan bu yanaşmada bazar öz-özünü tənzimləyən təbii sistem kimi qəbul edilir; yəni bazarda hər bir fərd öz maraqlarını güddükcə nəticədə ümumi sosial rifah artır (Smith, 1776). Bu, insan davranışının rasionallıq üzərində qurulduğu fərziyyəsinə dayanır. Smith bazarı sanki bioloji ekosistem kimi təsəvvür edir; hər bir iqtisadi aktorun öz marağı iqtisadi sistemin dinamik bərabərlik vəziyyətinə töhfə verir. Bu konsepsiya sonradan Klassik iqtisadın əsas sütunlarından birinə çevrildi və laissez-faire siyasətinin nəzəri əsasını qoydu.

Bu modeldə dövlətin rolu minimum səviyyədədir. Dövlət yalnız qanunların icrası, mülkiyyət hüququnun qorunması və müqavilələrin yerinə yetirilməsi funksiyasını daşıyır. Ricardo (1817) və Mill (1848) bazarların öz-özünü tənzimləyən sistem olduğunu müdafiə edərək dövlət müdaxiləsinin iqtisadi səmərəliliyi azaltdığını iddia edirdilər. Bu fikirlər XX əsrdə neoliberal iqtisadi düşüncənin formalaşmasına və monetarist yanaşmanın güclənməsinə səbəb oldu. Klassik sistemdə bazar nəinki iqtisadi fəaliyyətin mərkəzi institutu, eyni zamanda sosial və iqtisadi nizamın təməli hesab olunurdu.

İslam iqtisadiyyatında isə bazarın konseptual çərçivəsi tam fərqlidir. Bazar fəaliyyətinin əxlaqi və hüquqi məhdudiyyətlər çərçivəsində həyata keçirilməsi vacib hesab olunur. Qurani-Kərimdə aldatma, süni qıtlıq yaratmaq, qiymət manipulyasiyası, rüşvət və ölçü-züyyatda saxtakarlıq kimi davranışlar qəti şəkildə qadağan edilir və bunların bazarın mahiyyətini pozduğu açıq şəkildə bildirilir

(Qur'an 83:1–3). Bu, bazarın sadəcə mexaniki mübadilə yeri deyil, etik məsuliyyət daşıyan sosial institut olduğunu göstərir. Tarixdə bu etik prinsiplərin institusional forması hisba sistemi vasitəsilə təmin olunurdu. Hisba həm bazar nəzarəti, həm də istehlakçı hüquqlarının qorunması funksiyasını daşıyırdı və bazarın sağlam fəaliyyətinin təmin olunmasında mühüm rol oynayırdı.

İslam iqtisadi düşüncəsi bazarın öz-özünə tənzimlənən mexanizm olduğunu qəbul etsə də, bu sistemin etik meyarlarla məhdudlaşdırılmasını zəruri hesab edir. Yəni bazar azadlığı mütləq azadlıq deyil; bu azadlıq ədalət və zülmün qadağan olunması kimi ilahi prinsiplərlə çərçivələnməlidir. Mirakhor və Iqbal (2011) qeyd edirlər ki, İslam bazarın fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq deyil, onun sağlam və ədalətli işləməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Beləliklə, İslam iqtisadiyyatında bazar nə tam azaddır, nə də tam dövlət müdaxiləsinə tabedir; o, "məsuliyyətli azadlıq" modelinə əsaslanır.

Dövlətin iqtisadiyyatda rolu məsələsində də iki sistem arasında fundamental fərqlər mövcuddur. Klassik iqtisadiyyat dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini effektivlik üçün təhlükə hesab edir və dövlət fəaliyyətini minimum səviyyədə saxlayır. İslam iqtisadiyyatında isə dövlətin rolunun əhatəsi daha genişdir və sosial ədalətin təmin olunması ilə bağlı vacib vəzifələri əhatə edir. Dövlət yalnız bazarın texniki nizamını deyil, həm də iqtisadi münasibətlərin etik strukturunu qorumağa məsuldur. Zəkatın toplanması və bölgüsü, vakf institutlarının idarə edilməsi, istehlakçı hüquqlarının qorunması və qiymət manipulyasiyasının qarşısının alınması dövlətin iqtisadi funksiyalarına daxildir. İbn Khaldun dövlətin iqtisadi sabitlik və sosial nizam üçün zəruri olduğunu vurğulayır və dövlət müdaxiləsinin fəlsəfi əsaslarını göstərir (Ibn Khaldun, 1377/1967).

Maliyyə sisteminə gəldikdə, Klassik və İslam iqtisadiyyatının ən kəskin ziddiyyəti ortaya çıxır. Klassik iqtisadi sistemdə faiz kapitalın qiyməti kimi qəbul edilir və bank-kredit sistemi iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab olunur. Kredit genişlənməsi iqtisadi böyüməni stimullaşdırır və kapital bazarlarında sərbəst faiz mexanizmi kapitalın optimal bölgüsünü təmin edir. Bu modelin məntiqi XIX əsrdən başlayaraq kapitalizmin sürətlə inkişafına təkan vermişdir.

İslam iqtisadiyyatında isə riba qadağası faiz mexanizmini tamamilə istisna edir. Quranda ribanın müxtəlif formalarının qadağan edilməsi yalnız dini əmr deyil, həm də iqtisadi sistemin ədaləti və sabitliyi ilə bağlı fundamental prinsip kimi təqdim olunur (Qur'an 2:275–279). Ayub (2007) faizli sistemin borcun bütün riskini borcalanın üzərinə yüklədiyini və sərvətin real iqtisadi fəaliyyət olmadan artmasına imkan yaratdığını qeyd edir. İslam iqtisadiyyatında isə maliyyə əməliyyatları real aktivlərə bağlı olmalıdır; gəlir ancaq insan əməyinin və real iqtisadi fəaliyyətin nəticəsi kimi doğmalıdır.

İslam maliyyə mexanizmləri – dəyişən gəlirli (profit-and-loss sharing) kontraktlar, xüsusilə mudaraba və musharaka – kapital sahibinin də risk daşımasını tələb edir. Bu model kapitalın səmərəli istifadəsini stimullaşdırır və kredit köpüklərinin qarşısını almaqla iqtisadi sistemin sabitliyini artırır. Mirakhor və Iqbal (2011) qeyd edirlər ki, İslam maliyyəsi iqtisadi böhranlara daha az həssasdır, çünki o, spekulyativ kapitalı məhdudlaşdırır və real sektorla sıx bağlıdır.

Bu bölmənin geniş analizi göstərir ki, bazar mexanizmi, dövlətin rolu və maliyyə sisteminə dair fərqli yanaşmalar iki iqtisadi sistemin dünyagörüşü fərqinin praktiki nəticəsidir. Klassik iqtisadiyyat fərdiyyətçiliyə və kredit mexanizminə söykənən bazar mərkəzli model yaradır. İslam iqtisadiyyatı isə ədalət, məsuliyyət və sosial balans prinsiplərinə əsaslanan etik bazar və risk paylaşımı üzərində qurulmuş alternativ iqtisadi nizam təqdim edir.

3. Sosial ədalət, bölgü və rifah: iqtisadi nizamın normativ mərkəzi

Hər bir iqtisadi sistem yalnız resursların necə istehsal edildiyinə deyil, həm də onların cəmiyyət daxilində necə bölündüyünə dair müəyyən prinsiplər təqdim edir. Sosial ədalət, rifah və bölüşdürmə siyasətləri iqtisadi nəzəriyyənin normativ təbəqəsini təşkil edir və bir cəmiyyətin sosial strukturunu, varlı-yoxsul fərqlərini, kollektiv rifah səviyyəsini və institusional dayanıqlığını məhz bu təbəqə müəyyənləşdirir. Klassik iqtisadiyyat və İslam iqtisadiyyatı bu məsələlərə tamamilə fərqli yanaşmalar təklif edir və onların fərqi yalnız texniki siyasət səviyyəsində deyil, daha çox sosial antropologiyanın və ilahi-normativ prinsiplərin təsvirində özünü göstərir.

Klassik iqtisadi sistemin sosial ədalətə münasibəti XVIII və XIX əsrlərin liberal-fərdiyyətçi

fəlsəfəsinə bağlıdır. Bu paradiqmada ədalət anlayışı əsasən "prosedural ədalət" formasında meydana çıxır; yəni bazarın öz qaydalarına uyğun, müdaxiləsiz fəaliyyət göstərməsi ədalətli hesab olunur. Fərdlərin bazarda sərbəst şəkildə mübadilə aparması, mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı və müqavilə azadlığı Klassik iqtisadi ədalətin əsas elementləridir. Ricardo (1817) bölgünün əmək, kapital və torpaq kimi istehsal faktorlarına görə müəyyənləşdiyini və bunun fərdi rəqabət nəticəsində "təbii paylanma"ya gətirib çıxardığını irəli sürürdü. Bu sistemdə sosial ədalət bazar nəticələri ilə eyniləşdirilir və nəticələrin özü təbii qanunların nəticəsi olduğu üçün müdaxiləyə ehtiyac olmadığı vurğulanır.

Bu yanaşmanın dərin nəticəsi ondan ibarətdir ki, Klassik iqtisadiyyat gəlir bərabərsizliyini struktur problem kimi deyil, bazar tədbiqinin qaçınılmaz nəticəsi kimi görür. Mill (1848) qeyd edirdi ki, sərvət bərabərsizliyi kapital yığımı və investisiya təşviqi üçün motivasiya yaradır və iqtisadi inkişafın ayrılmaz hissəsidir. Neoklassik dövrə keçid etdikdən sonra da eyni tezis davam etdi: marjinal məhsuldarlıq nəzəriyyəsi insanların müxtəlif gəlir qazanmasını onların fərqli məhsuldarlıq səviyyələri ilə izah edir və bərabərsizliyin "səmərəlilik üçün faydalı" olduğu fikrini gücləndirir. Beləliklə, Klassik sistem sosial rifahı bazarın öz fəaliyyətinə tabe edir və sosial siyasətləri ikinci dərəcəli məsələ kimi nəzərdən keçirir.

İslam iqtisadiyyatında isə sosial ədalət iqtisadi sistemin periferiyasında deyil, mərkəzində dayanır. Qurani-Kərim sərvətin yalnız varlıların əllərində dövr etməsini qadağan edir: "Sərvət yalnız aranızdakı varlılar arasında dövr edən bir şey olmasın" (Qur'an 59:7). Bu ayə iqtisadi sistemin sosial müvazinət üzərində qurulmalı olduğunu açıq şəkildə göstərir. İslam iqtisadi dəyərlərində sərvət əmanət sayılır və insan bu əmanətin istifadəsində həm ilahi, həm də sosial məsuliyyət daşıyır. Bu səbəbdən sərvətin ədalətli bölgüsü yalnız iqtisadi məqsəd deyil, həm də teoloji öhdəlikdir.

İslam hüquqi və iqtisadi ənənəsində sosial bərabərsizlik və yoxsulluq yalnız iqtisadi çatışmazlıq kimi deyil, həm də struktur sosial problem kimi dərk olunur və bunun həllində normativ institutlar mərkəzi rol oynayır. Zəkat bu institutların ən mühümüdür. Zəkatın məqsədi sərvətin cəmiyyətdə dövriyyəsini təmin etmək, yoxsulluğu azaltmaq və sosial harmoniya yaratmaqdır. Chapra (2000) zəkatı iqtisadi sistemin etik tənzimlənməsi üçün ən güclü mexanizmlərdən biri kimi təsvir edir və onun həm gəlir bölgüsünə, həm də istehlak davranışlarına təsir göstərərək iqtisadi dövriyyəni sabitləşdirdiyini vurğulayır. Zəkatın funksiyası yalnız redistribusiya deyil; o həm də sərvətin yığılmasını məhdudlaşdırır, iqtisadi tərkibin daha inklüziv olmasına kömək edir və sosial məsuliyyət şüurunu gücləndirir.

Vakıf müəssisələri İslam iqtisadi sistemində uzunmüddətli sosial rifahın təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tarixi İslam dünyasında vakflar təhsil, səhiyyə, infrastruktur, su təchizatı, miqrantların dəstəyi kimi sahələrdə cəmiyyətin sosial yükünü daşıyırdı. Kuran (2011) vakfların Osmanlı iqtisadiyyətində bazarı tənzimləmək və sosial xərclərin dövlət üzərinə düşən yükünü azaltmaq baxımından əsas institut olduğunu qeyd edir. Bu təsisatların gücü ondan ibarət idi ki, onlar bazar mexanizmini tamamlayır, sərvətin konsentrasiyasının qarşısını alır və sosial infrastrukturu davamlı şəkildə gücləndirirdi.

İslam iqtisadi düşüncəsində bölgü yalnız gəlirin necə paylandığı ilə məhdudlaşmır; o, həm də imkan bərabərliyinin yaradılmasını əhatə edir. İbn Khaldun (1377/1967) sosial ədalətin məhsuldarlığa, istehsala və dövlətin gücünə birbaşa təsir etdiyini göstərərək bölgünün sırf humanitar məsələ deyil, həm də iqtisadi sistemin dayanıqlılıq şərti olduğunu vurğulayır. Bu, Klassik iqtisadiyyatda demək olar ki, yoxdur; çünki Klassik sistemdə fərdlər arasındakı fərqlər onların qabiliyyəti və səyləri ilə izah edilir və struktur maneələr nəzərə alınmır.

İslam iqtisadiyyatının sosial ədalət konsepsiyası rifah anlayışını da daha geniş çərçivədə təqdim edir. Rifaha yalnız gəlirin artması kimi baxılmır; rifah həm maddi, həm də mənəvi, sosial və psixoloji rifahı özündə birləşdirir. Chapra (2000) bu yanaşmanı "maqasid-əsaslı rifah" adlandırır və qeyd edir ki, İslam iqtisadiyyatında rifah insanın maddi ehtiyaclarının qarşılanması, mənəvi inkişafı və sosial harmoniyanın təmin olunması ilə ölçülür. Bu isə rifah konsepsiyasının neoklassik fayda maksimalizasiyasından tamamilə fərqli olduğunu göstərir.

Klassik sistemin fərdi maraqlara əsaslanan rifah anlayışı ilə müqayisədə, İslam sistemi

kollektiv rifahı prioritetləşdirir və cəmiyyətin ən zəif təbəqələrinin müdafiəsini iqtisadi sistemin əsas məqsədlərindən biri hesab edir. Bu baxımdan İslam iqtisadiyyatı sosial kohezionu və kollektiv məsuliyyəti sistemin mərkəzinə yerləşdirir. Klassik iqtisadiyyat isə sosial müdaxiləni bazarın səmərəliliyinə təhdid kimi görür və sosial siyasəti minimuma endirir.

Bu geniş təhlil göstərir ki, sosial ədalət və bölgü məsələsində iki paradiqma arasında kəskin konseptual fərqlər mövcuddur. Klassik iqtisadiyyat ədaləti bazarın nəticəsi kimi qəbul edir və bərabərsizliyi təbii və qaçılmaz sayır. İslam iqtisadiyyatı isə ədaləti sistemin mərkəzi prinsipi kimi müəyyənləşdirir və bölgü mexanizmlərini həm iqtisadi sabitlik, həm sosial harmoniya, həm də mənəvi məsuliyyət kontekstində əhəmiyyətli hesab edir. Bu səbəbdən İslam iqtisadiyyatı yalnız alternativ iqtisadi sistem deyil, həm də alternativ sosial nizam modelidir.

Nəticə

Bu araşdırma göstərir ki, İslam və Klassik iqtisadiyyat iki alternativ iqtisadi paradiqma olmaqdan çox, iki fərqli sivilizasiya modelinin iqtisadi refleksidir. Onların fərqi yalnız iqtisadi mexanizmlərdə deyil, hər şeydən əvvəl ekonomi düşüncəsini yaradan **ontoloji**, **epistemoloji**, **antropoloji** və **etik** əsaslarda ortaya çıxır. Klassik iqtisadiyyatın əsaslandığı maarifçilik fəlsəfəsi insanı tam rasional, öz marağını güdən fərd kimi qəbul edir və bu model üzərində dəyərsiz, universalist və riyazi bir iqtisadi nəzəriyyə qurur (Robbins, 1932; Smith, 1776). Bunun əksi olaraq, İslam iqtisadiyyatı insanı həm maddi, həm də mənəvi ölçülərdə dərk edən, davranışını ilahi məsuliyyət və mənəvi öhdəliklər kontekstində formalaşdıran, normativ və dəyərlərlə zəngin bir iqtisadi çərçivə yaradır (Chapra, 2000; Al-Ghazali, 1100/1997).

İki sistem arasındakı ən fundamental fərq onların **insan modeli**ndədir. Homo Economicus modeli insan davranışını yalnız individual fayda axtarışı ilə izah edir ki, bu da sosial məsuliyyət və kollektiv rifah kimi dəyərləri iqtisadi analizdən kənarlaşdırır (Mill, 1848). Homo Islamicus isə iqtisadi qərarların yalnız rasionallıqla deyil, həm də mənəviyyat, sosial ədalət, mərhəmət və məsuliyyət kimi elementlərlə formalaşdığını vurğulayır (Mirakhor & Iqbal, 2011). Bu fərq iqtisadi nəticələrə də birbaşa təsir göstərir. Klassik iqtisadi sistemdə bərabərsizliyin "təbii nəticə" kimi qəbul edilməsi və bazar mexanizminə həddən artıq güvən göstərilməsi sosial-iqtisadi strukturlarda dərin fərqlər meydana gətirə bilir. İslam iqtisadi modelində isə bölgü, zəkat, vakf və miras hüququ kimi institutlar sosial ədaləti sistemin mərkəzinə yerləşdirir və sərvətin konsentrasiyasını məhdudlaşdıran mexanizmlər yaradır (Qur'an, 59:7).

Bazar mexanizmlərinə yanaşmada da ciddi konseptual fərqlər ortaya çıxır. Klassik paradiqma bazarın öz-özünü tənzimləyən sistem olduğunu iddia edir və dövlət müdaxiləsini minimuma endirir (Smith, 1776). İslam iqtisadiyyatında isə bazar etik və hüquqi çərçivə içində fəaliyyət göstərməlidir; aldatma, süni qıtlıq, inhisarçılıq və rüşvət kimi davranışlar bazarın ədalətli fəaliyyətini pozduğu üçün qəti şəkildə qadağandır (Qur'an, 83:1–3). Bundan başqa, tarixi hisba sistemi bazarda istehlakçı hüquqlarını və ədaləti qoruyan institusional çərçivə yaratmışdır. Bu fərq yalnız iqtisadi texnika deyil, bazarın necə dərk edildiyi ilə bağlı fundamental fəlsəfi fərqləri əks etdirir.

Maliyyə sistemindəki fərqlər isə iki paradiqmanın dünya görüşü arasındakı uçurumun ən bariz nümunəsidir. Klassik iqtisadiyyatda faiz kapitalın qiyməti və iqtisadi böyümənin mühüm aləti kimi qəbul edilir (Ricardo, 1817). İslam iqtisadiyyatında isə riba qadağası insan əməkdaşlığını və risk-share prinsiplərini mərkəzə çəkərək iqtisadi fəaliyyətin real sektorla əlaqəsini gücləndirir (Ayub, 2007). Bunun nəticəsində İslam maliyyəsində risk investorla sahibkar arasında bölüşdürülür, bu da həm iqtisadi ədalət, həm də sosial sabitlik baxımından alternativ model yaradır.

Məqalə həmçinin göstərir ki, Klassik iqtisadiyyatın dəyərsizliyi iddiası (value-neutrality) və universal qanunlar tezisi müasir akademik müzakirələrdə getdikcə daha çox tənqid olunur. Davranış iqtisadiyyatı, sosial iqtisadiyyat və etik iqtisadiyyat kimi sahələr insan davranışının kompleksliyini və dəyərlərin iqtisadi qərarlara təsirini vurğulayır. Bu sahələr İslam iqtisadiyyatının əsrlərdir təklif etdiyi modelə — iqtisadi davranışın mənəvi, sosial və psixoloji komponentlərlə birlikdə dərk edilməsinə — yaxınlaşır. Başqa sözlə, İslam iqtisadiyyatının bəzi nəzəri əsasları müasir iqtisadi araşdırmaların gəldiyi nəticələrlə üst-üstə düşür.

İki paradiqmanın fərqləri yalnız nəzəri deyil; onlar müxtəlif iqtisadi nəticələr doğurur. Klassik

iqtisadi sistemdə bərabərsizliyin artması, maliyyə böhranlarının tezliyi və bazar konsentrasiyasının yüksəlməsi bu modelin öz daxilində ziddiyyətlər yaratdığını göstərir (Weber, 1905). İslam iqtisadiyyatının sosial ədalət mərkəzli yanaşması isə distributiv mexanizmlərlə iqtisadi sabitlik arasında əlaqə qurur. Bu, iqtisadi sistemin yalnız effektivlik üçün deyil, həm də etik məqsədlər üçün fəaliyyət göstərməsi deməkdir.

Bu geniş müqayisə göstərir ki, İslam iqtisadiyyatı Klassik iqtisadiyyatın "dini versiyası" deyil; o, tamamilə fərqli epistemoloji və ontoloji əsas üzərində qurulan, özünəməxsus nəzəri çərçivəsi və praktiki mexanizmləri olan müstəqil bir paradiqmadır. Eyni zamanda, Klassik iqtisadiyyat müasir dünyanın qlobal bazar strukturunu formalaşdıran dominant model olsa da, onun etik boşluqları, sosial bərabərsizliyə səbəb olan strukturları və maliyyə böhranları yaratmağa meylli sistemi ciddi şəkildə müzakirə olunur.

Nəticə olaraq, iki sistemin müqayisəsi göstərir ki, iqtisadiyyat yalnız resursların bölgüsü deyil; o, insanın kim olduğu, cəmiyyətin necə qurulmalı olduğu və ədalətin mahiyyəti haqqında fundamental suallara cavab verən dərin ideoloji konstruktdur. Bu baxımdan Klassik və İslam iqtisadiyyatlarının paralel öyrənilməsi təkcə nəzəri deyil, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə XXI əsrdə qlobal bərabərsizlik, maliyyə qeyri-sabitliyi və mənəvi boşluq kimi problemlər fonunda, İslam iqtisadiyyatının təqdim etdiyi etik, sosial və distributiv mexanizmlər alternativ və daha inklüziv iqtisadi modelin formalaşdırılması üçün ciddi nəzəri potensial daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Al-Ghazālī, A. H. (1997). *Iḥyāʾ ʿulūm al-dīn* (N. Faris, Trans.). Islamic Texts Society. (Original work published ca. 1100)
2. Ayub, M. (2007). *Understanding Islamic finance*. Wiley Finance
3. Chapra, M. U. (2000). *The future of economics: An Islamic perspective*. Islamic Foundation.
4. Ibn Khaldun. (1967). *The Muqaddimah: An introduction to history* (F. Rosenthal, Trans.). Princeton University Press. (Original work published 1377)
5. Iqbal, Z., & Mirakhor, A. (2011). *An introduction to Islamic finance: Theory and practice*. Wiley.
6. Kuran, T. (2011). *The long divergence: How Islamic law held back the Middle East*. Princeton University Press.
7. Mill, J. S. (1848). *Principles of political economy*. Longmans.
8. Qur'an. (n.d.). The Holy Qur'an.
9. Ricardo, D. (1817). *On the principles of political economy and taxation*. John Murray.
10. Robbins, L. (1932). *An essay on the nature and significance of economic science*. Macmillan.
11. Siddiqi, M. N. (1981). *Muslim economic thinking*. Islamic Foundation.
12. Smith, A. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Strahan & Cadell.
13. Weber, M. (1905). *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. Allen & Unwin.

Исламская и классическая экономические парадигмы: мировоззрение, понятие человека, рыночный механизм и социальная справедливость расширенный академический анализ

Джавад Алиев
Докторант Института экономики
Министерства науки и образования Азербайджанской Республики
Электронная почта: javadaliyev74@gmail.com
ORCID: 0009-0006-0468-4309

Резюме: В данной статье представлен расширенный и многоплановый сравнительный анализ исламской и классической экономических парадигм. Исследуются их философские и эпистемологические основания, способы концептуализации человеческой природы, структура рыночного механизма и характер государственного вмешательства, а также принципы распределительной справедливости.Работа опирается на труды ключевых представителей классической экономической мысли — Адама Смита (1776), Рикардо (1817), Милля (1848) и Роббинса (1932), а также ведущих исламских мыслителей, таких как Ибн Халдун (1377/1967), Аль-Газали (1100/1997), Сиддики (1981), Чапра (2000) и Куран (2011).Статья демонстрирует, что исламская и классическая экономические системы отражают две различные, но внутренне целостные мировоззренческие модели, сформированные на основе отличающихся метафизических, этических и социологических предпосылок. Классическая экономика укоренена в идеалах рационализма и индивидуализма эпохи Просвещения, тогда как исламская экономика помещает духовную ответственность, моральные обязательства и социальную справедливость в центр экономического мышления.

Ключевые слова: исламская экономика; классическая экономика; эпистемология; экономическая философия; распределительная справедливость; homo economicus; homo islamicus; этические основания.